

**Dr. DRAGOLJUB JOVANOVIĆ**  
profesor beogradskog Univerziteta

# **EVOLUCIJA**

## **RADNIČKOG PITANJA**

---

*Preštampano iz „Arhiva za pravne i društvene nauke“. Knjiga XXIV (XLI), broj 2. – 1932 godina*

---

BEOGRAD  
Za štampariju „Privrednik“ Knez Mihailova ulica 3.  
Tel. 21-450 Živ. D. Blagojević. Kondina ul. 10

## EVOLUCIJA RADNIČKOG PITANJA

Ako izbliže zagledamo sve pojave, videćemo da niti je radnička klasa jedinstvena, niti je radničko pitanje jednostavno i uvek isto. Ma koliko se govorilo o klasnoj solidarnosti, svesti i zajednici interesa među najamnim radnicima, ipak njih ima različitih kategorija, koje konkurišu jedna drugoj i čak nekad dolaze u sukob. Istina je da su ti sukobi ovde ređi i od manjeg značaja nego što je veliki kasni sukob između radnika i poslodavaca. Među radnicima, razlike su više tehničke i fizičke prirode. One dolaze: 1) od *vrste* posla kojim se bave; 2) od *spreme* kojom raspolažu; 3) od *uzrasta*; 4) od *polu* i 5) od *porekla*. Osim ove čisto spoljašne podele, postoji druga, važnija, po tome kakav je *stvaran položaj* pojedinih radnika u najamnom odnosu i kako se oni *subjektivno osećaju*, prema poslodavcu i prema ostalim radničkim kategorijama. I u jednom i u drugom smislu, opaža se u toku vremena izvesna *evolucija* radničkog pitanja. – Ograničeno u početku na prave fabričke radnike, ono se neprestano proširivalo, zahvatajući uvek *nove kategorije*: s jedne strane, od kvalifikovanih prelazi na proste, nestručne radnike, od ljudi na žene; a s druge, od zanatskih i industriskih radnika na trgovačke pomoćnike i na nameštenike, od fizičkih radnika prelazi na polu-intelektualne i intelektualne, pa i na same državne službenike i činovnike. Najzad, radničko pitanje se proširuje i u tome smislu što *zahtevi* radničke klase neprestano rastu: pored čisto bioloških i materijalnih, dolaze drugi, *spiritualne i moralne prirode*. Iz odbrane, radnici su prešli u napad, i počeli su tražiti, radi rešenja svoga pitanja, da se današnji *društveni poredak* iz osnova izmeni.

*1. Razne vrste radnika.* Prema poslu kojim se bave, po spremi, po uzrastu, po polu i po poreklu, razlikujemo više vrsta radnika: 1) one koji su zaposleni u *proizvodnji* sirovina od onih koji sirovine *prerađuju*; 2) *kvalifikovane* od *nekvalifikovanih*; 3) *decu* i *mladiće* od *odraslih*; 4) *muške* od *ženskih*; 5) *domaće* od *doseljenih*. Ta podela je čisto formalna, ali ima svoj značaj za čitavo radničko pitanje i za njegovo rešavanje putem raznih mera i ustanova socijalne politike.

a) *Po vrsti rada*, radnici se mogu baviti proizvodnjom samih sirovina, ili pak prerađivati te sirovine, dajući im više ili manje finalni oblik. U prve računamo poljoprivredne i šumske radnike; u druge zanatske i industriske radnike svih grana, kao i saobraćajne, trgovačke i slične, koji direktno ne proizvode i ne prerađuju, ali premeštanjem pojedinih dobara daju ovima veću prometnu vrednost. – U tako zvanj prvobitnoj proizvodnji, tj. u *poljoprivredi* i *šumarstvu* dugo nije bilo pravih najamnih radnika, pošto su se time bavili poglavito seljaci, koji ni profesionalno ni klasno nisu bili jasno izdvojeni: malo njih su živeli isključivo od najamnog rada, a nije ih se mnogo ni specijalizovalo u jednoj ili drugoj grani. Pravi poljoprivredni i šumski radnici su skorasnja pojava, naročito u zemljama gde nije razvijen veliki posed. Kod nas, šumskih radnika najviše ima u Sloveniji, u Slavoniji i u Bosni, a poljoprivrednih radnika već odavno ima u Vojvodini, gde ih je i do danas ostalo (biroši, risari), u prkos agrarnoj reformi koja je razbila većinu velikih gazdinstava.

Mnogo ranije su se izdvojili kao pravi radnici oni ljudi u najamnom odnosu koji se bave *preradom sirovina*. Ova se javlja u nekoliko vidova, i to su istovremeno uzastopne etape kroz koje je prolazila: 1) *zanat*, gde jedan čovek izrađuje ceo predmet, bez upotrebe ili sa malom upotrebom mašinerije; 2) *manufaktura*, gde je izvršena detaljna podela rada, te pojedinac nikad ne izrađuje ceo predmet, a gde se mašine takođe slabo

upotrebljavaju, i 3) *industrija*, gde je podela rada odmakla još dalje, a mašinska i motorna snaga je u vrlo velikoj meri zamenila ljudski rad. Ako ostavimo na stranu manufakturne radnike, – koji su se javili u većem broju samo u jednom kratkom periodu (17 i početak 18 veka), – u prerađivačkim oblicima proizvodnje razlikujemo sve jasnije *zanatske* i *industrijske radnike*.

Pojam *zanatskog radnika* je danas sasvim jasan prilično ograničen, ma da se dugo nije moglo tačno odrediti gde prestaje zanat i gde počinje industrija. Zanatski radnici rade u malim preduzećima, u grupi od nekoliko, najviše 10–20 osoba, bez motorne snage, ili sa nepoznatom mašinerijom, obično po porudžbini i za manju pijacu, ili pak zasebno, kod svoje kuće ili kod mušterije. Oni izrađuju cele predmete, direktno od sirovina i od polupreradevina, ili sastavljaju delove i vrše opravke na predmetima koje proizvodi industrija. Njih ima još uvek u gradovima, čak i u najvećim, ali se sreću i na selu: tu više kao samostalne zanatlije nego kao najamni radnici. Mnogi propali majstori više vole da se zaposle kod nekog jačeg kolege, čekajući bolja vremena, nego da idu u fabriku.

Industrijskih radnika nekoliko vrsta: 1) pravi *fabrički radnici* su zaposleni u industrijskim preduzećima, rade zajedno u velikom broju, u naročitim zgradama, sa usavršenim i specijalizovanim alatima i moćnim mašinama; 2) radnici *kućne industrije* rade svoje kuće i obično sa svojim alatima, ali ne za određene pojedince, i po porudžbini, kao zanatlije, već za veliku pijacu (lager), i to za račun kapitalista, koji im daje sve sirovine; 3) najamni radnici u *runicima* i livnicama, salinama i kamenolomima, i 4) najamni radnici zaposleni u drugim većim preduzećima, naročito na *građevinama* na brodogradilištima itd.

b) *Po stručnoj spremi* kojom raspolažu, radnici se dele na kvalifikovane i nekvalifikovane, ili stručne i nestručne. *Kvalifikovani radnici* su neka sredina između preduzimača, koji u preduzeće pored kapitala unosi izvesnu spremu, ili bar sposobnost da organizuje i da komanduje, i onog fabričkog proletarijata koji prodaje голу fizičku snagu. Oni dolaze mesto zanatlija, majstora i veštaka, koji su, pre industrijskog perioda, nosili čitavu prerađivačku radinost: livci, modleri, kovači, stolari, crtači, dekorateri itd. U početku su se rekrutovali među samostalnim zanatlijama, a u novije vreme njih naročito spremaju u zanatskim i drugim stručnim školama, ili u pripremnom odeljenju same fabrike. Tu spadaju i svi oni koji ne rade telesne poslove, već su inženjeri, nadzornici, poslovođe, knjigovođe, tj. svi oni čiji rad pretpostavlja izvesnu prethodnu spremu. Kvalifikovani radnici i nameštenici su neka vrsta radničke aristokratije: imaju veće nagrade, sa njima se postupa pažljivije, lakše se udružuju i osiguravaju.

*Nekvalifikovani radnik* je najznačajnija pojava moderne industrijske proizvodnje. Dobar organizator od radnika ne traži nikakvu stručnost: on može da zaposli i ljude sa najmanjim telesnim i duhovnim sposobnostima. „Nema naupotrebljivih ljudi, kaže Ford. Da se napravi jedan automobil, potrebno je 7000 operacija: nema čoveka koji ne bi mogao uspešno da vrši jednu od tih operacija“. Fordov preteča u organizaciji proizvodnje, veliki inženjer F. V. Tejlor, traži od radnika više fizičke nego duhovne snage. Za neke poslove je čak potrebno, veli on, da čovek ima „duh tako trom i tup, da intelektualno više liči na vola nego na ma koju drugu vrstu stvorenja“. Ovi radnici, – tek izišli iz sela, šume ili planine, – ne znajući nikakav zanat, lutaju iz grane u granu, iz varoši u varoš. To je pravo industrijsko roblje; to su ljudi potpuno zavisni od trenutne situacije. Socijalna politika, pozvana da štiti one koji se sami ne mogu braniti, ima više posla sa ovakvim radnicima nego sa stručnima i kvalifikovanim, koji su kadri da se

organizuju i zaštite. Sindikati vrlo kasno uspevaju da privuku i nekvalifikovane radnike, ali pravi radnički pokret se ne može zamisliti bez njih: oni su danas velika većina radničke klase u celom svetu. U interesu je samih kvalifikovanih, da se ove pokretne mase seljaka i polu-seljaka organizuju, kako ne bi svojom konkurencijom obarali i njihove zarade i pogoršavali zajedničke uslove rada.

v) *Po uzrastu*, radnici se, sasvim prirodno, dele na decu i mladež i na odrasle. U *decu* spadaju osobe do 14 godina, i njihov rad je različito celjen i regulisan, prema opštim prilikama. Poslodavci se trude da zaposle što više dece, i to što mlade; odrasli radnici se bune protiv toga, jer im jevtina dečja snaga opasno konkuruše. Ne mire se radnici ni sa upotrebom *mladićske* radne snage, koja je takođe jevtinija. Tu se računaju mladići i devojke od 14 do 16 ili do 18 godina, kako u kojoj zemlji. Njih je teško organizovati i držati u sindikalnoj disciplini: oni su često štrajkolomci, rade preko vremena, u podne, u večer i praznikom. *Odrasli* su pravi radnici: ljudi i žene preko 18 godina, koji čine glavne trupe industrijske vojske. Vrlo rano u punoj snazi, oni najčešće sasvim brzo počinju da gube od svoje vrednosti, i već u četrdesetim godinama postaju ponovo opasnost za mlade drugove. Odista *stari radnici*, kao deca i mladići, nude svoju radnu snagu jevtinije, teško se organizuju, i lome štrajkove: nisu sposobni ni za fizički ni za moralni otpor prema poslodavačkoj eksploataciji.

g) *Po polu*, radnici se dele na muške i ženske, i o tome dvojstvu nije prestalo da se raspravlja do dan danas. *Žena* je definitivno ušla u privredni rad, ali je još uvek sporno da li je valja uzimati za sve poslove, ili samo za neke koji više odgovaraju njenoj prirodi. Nisu se malo iznenadili mnogi radnici kada su, vrativši se iz rata, zatekli u fabrikama žene na poslovima koji su dotle važili kao teški i naporni i koji su uvek bili monopol muškaraca. Opozicija radnika protiv ženskog rada ni iz daleka se nije stišala, naročito zato što se i žene teže organizuju i rade jevtinije.

d) *Po poreklu*, najzad, radnici se dele na domaće i strane, ili *pečelbare*, *emigrante*, *kolonijalce* itd. Kao što radnici u Evropi traže da se ograniči broj učenika u zanatima i fabrikama, tako se američki radnici domorodci protive doseljavanju slovenskih, japanskih i kineskih radnika: ovi imaju male potrebe i pristaju da rade jevtino, obaraju nadnice na radnom tržištu, spuštaju opšti nivo radničkog života. U Zapadnoj Evropi i još više u Sjedinjenim Državama, domaći radnici se pojavljuju prema njima kao prava aristokratija: oni retko rade fizičke poslove, slabo silaze u rudnike, ne gaze u vodu i blato, izbegavaju ledenice i pregrejane prostore. U zaostalim zemljama se dešava obrnuto: stranci su majstori i nadzornici, a domaća radna snaga služi za sve obične i teške telesne poslove.

Radnička klasa, – na prvi pogled jedinstvena i jednostavna, – ni iz daleka nije došla do one unutrašnje kohezije koju žele socijalistički teoretičari. I ako se svi bore protiv zajedničkog klasnog neprijatelja, kapitalističke buržoazije, među raznim delovima radničke klase postoje velike podele, nejednakosti i suprotnosti, usled kojih često dolazi u pitanje i sam uspeh njihove borbe. Glavna slabost radnoga naroda, govorio je Anatol Frans, jeste što je mnogobrojan, pa ga je teško okupiti i složiti: kapitalista je malo, i za čas se složuje kako će braniti tvrđavu u kojoj se nalaze, i na koju uzalud jurišaju goloruke i bezbrojne mase. Te mase, videli smo, nisu ni jednake ni složne. U doba krize, među radnicima zavlada pravo utrkivanje, ko će se ponuditi jevtinije i pristati na gore uslove rada.

2. *Proširenje radničke klase na niže.* U početku industrijske ere, i kapitalisti su se utrkivali ko će prodati jevtinije. Ali ubrzo je nastupila reakcija. Mesto da se bore do istrebljenja, oni su počeli da se sporazumevaju: karteli, trustovi, sindikati, koncerni i drugi oblici kapitalističke saradnje jesu plodovi te reakcije. Zar se neće nešto slično desiti među radnicima? Hoće li oni većito ubijati cenu jedni drugima i nadmetati se u naprezanju i u bedi? Marks - Engelsov *Manifest* od 1847 završavao se rečima: „Proleterij svijetu zemalja, ujedinite se!“ Je li to bio samo poziv da se pređe preko nacionalnih razlika i stvori radnički međunarodni savez (Internacionala), ili je to značilo nešto više: da i među raznim vrstama radnika iste zemlje, – koje tolike podele često dovode u sukob i međusobnu borbu, – treba da se ostvari sporazum, i da se obrazuje jedna i jedinstvena radnička klasa u celom svetu?

Evolucija je, rekosmo, išla u tri pravca: radnička klasa se proširila na donje, pa zatim na gornje kategorije najamnika, pa najzad postavi ceo svoj društveni program i ideal.

Vrhovni događaj 19 veka je možda to što su se u tome periodu prosti, *nekvalifikovani radnici* popeli na jedan viši stepen. Malo po malo oni ulaze u red pravih radnika, organizujući se i boreći se zajedno sa kvalifikovanima, koji najzad uviđaju da su im interesi istovetni. To nije išlo ni lako ni brzo. Dugo vremena je trebalo dok su se zanatski i industrijski radnici, koji raspolažu izvesnom stručnom spremom, pomirili sa mišlju da su u suštini isto što i ona bezbrojna i bezimena masa pečalbara, seljaka i poluseljaka, koji se vuku po pijacama kao starodrevni robovi. U Engleskoj i u Americi, još i danas se pravi razlika između kvalifikovanih (skilled) i nekvalifikovanih (unskilled), pogotovu kad su ovi stranci ili ljudi žute ili crne kože. U Francuskoj se jasno izdvajaju ouvriers od manoeuvres, koji se upotrebljavaju samo za grube telesne poslove: na građevinama, u rudnicima, u pristaništima, za zemljane radove, i t. d. Prvi zakoni u korist radnika važili su samo za kvalifikovane; oni su vodili prve štrajkove i borbe sa poslodavcima; oni su obrazovali prve sindikate i kooperative. Na nekvalifikovane su gledali kao na nižu vrstu ljudi, otprilike kao što se danas gleda na stoku. Fabrike su često bile rasute, daleko od gradova, uz kakvo nalazište rude, kakav kamenolom, šumu ili vodu. Tu su obično radili seljaci iz okoline, bez spremne, u stalnoj vezi sa selom, gladni hleba i žedni ma i najmanje zarade. Prelazeći često sa posla na posao, oni nisu mogli uživati zakonsku zaštitu, niti su se mogli udružiti u kakav stručni savez. Nepismeni i prosti, oni se nisu umeli odupirati zahtevima poslodavaca, i nehotice su konkurisali sposobnijim radnicima. To je nateralo ove da se više zabave tom vrstom najamnika, da ih kako tako grupišu po savezima, i uvedu u radničku klasnu borbu. To je proces koji i do danas ni iz daleka nije završen.

Slično je sa *poljoprivrednim radnicima*. Varoški radnički pokret dugo o njima nije vodio nikakva računa, smatrajući ih kao svet druge vrste. Sve dok nije bila sprovedena agrarna reforma, poljoprivrednog radništva nije bilo: seljaci su bili kmetovi ili slobodni posednici. Kad je pak izvršena segragacija, te je zemlja podeljena između seljaka i vlastele, svi oni koji su ostali bez zemlje ili su je tokom vremena izgubili, morali su ići u najamni rad, na veliki posed ili u industriju, ili su uzimali zemlju u obradu na deo (napolica, trećina, i t. d.). U koliko je agrarna reforma izvršena manje radikalno, u toliko je veći broj seljaka morao da ide u najam. Sa napredovanjem mašinstva u poljoprivredi, naročito u žitarskim predelima, sve veći broj seljaka je morao da radi kod drugoga. Oni

se u mnogome razlikuju od varoških radnika. Njihov rad je pretežno sezonski: to im olakšava položaj, ako su na stanu i na hrani kod poslodavca, ali ga otežava ako nisu. Poslovi su raznovrsni, i obavljaju se većinom po lepom vremenu, na vazduhu i na svetlosti: nema, dakle mnogih nezgoda fabričkog rada, ni za žene i decu, ni za ljude. Ali, s druge strane, oni žive izvan gradova, izvan kulture, bez dodira sa ljudima, i upućeni su na mali broj poslodavaca. Odnos između poslodavaca i radnika mnogo je patriarhalniji, usled ostataka feudalnog uređenja u običajima i naravima. Otuda je razumljivo što su poljoprivredni radnici vrlo dugo ostali bez ikakve veze sa radnicima iz varoši. Tek pred kraj 19 veka, socijalistička i sindikalna propaganda je na selo, i javio se prvi pokret među „radnicima zemlje“. Kod nas, kretanje među poljoprivred. radnicima došlo je tek početkom 20 veka i to u prečanskim krajevima (Hrvatska, Slavonija i Vojvodina), pod uticajem sličnog pokreta u Mađarskoj. Najviše uspeha je taj pokret imao u Italiji, Nemačkoj i Južnoj Francuskoj. Zakonska zaštita ovih ljudi neuporedivo je zaostala, ma da su u mnogim zemljama preduzete izvesne mere u njihovu korist. Tako je pitanje o primene 8-časovnog radnog vremena na njih još uvek sporno, premda Međunar. Biro Rada hoće i na njih da proširi Vašingtonsku konvenciju o tome.

U istom razdoblju, na stepen radnika koji se zakonski štite, organizuju i bore, popele su se još neke niže kategorije najamnog osoblja: *kelneri, posluga*, pokućari, služitelji, služavke. Dugo vremena, ti poslovi su smatrani kao ponižavajući. Njih su u staro doba radili robovi, u Srednjem Veku domaći kmetovi ili služinčad, a sada se njima bave obično rđavi i nesposobni mladi ljudi i propali zanatlije ili radnici. Za razliku od prvih najamnih radnika, naročito industriskih, oni rade izolovano, pojedinačno, a ne u većim grupama, i ne po jednom planu, i prema podeli rada: otuda veća samovolja poslodavčeva. Kako stanuju u njegovoj kući, oni su od poslodavaca zavisniji u svemu, i zato su manje sposobni da se udružuju i bore. Iz svih ovih razloga, za njih su se morale propisati naročite odredbe. Negde o njima postoje čitavi zakoni. Gde toga nema, oni su plen policiskog nadzora, koji često udvostručava njihovu eksploataciju. U Severnoj Americi, ove poslove rade skoro isključivo crnci, ili su čak ljudi iz njih potpuno izbačeni: liftovi, automatski restorani, mehaničke perionice i t.d. učinili su nepotrebnom ovu vrstu radnika. U drugim zemljama, mnogo će još trebati da se posluga izjednači sasvim sa ostalim vrstama radnika.

3. *Proširenje na više.* Obuhvatajući nekvalifikovane i poljoprivredne radnike, mušku i žensku poslugu po privatim kućama, u javnim lokalima i ustanovama, radnička klasa se proširavala *na niže*. U istom periodu, ona se proširavala i *na više*. U njen opseg su ušle kategorije koje se dugo vremena nisu mirile sa mišlju da su i da će ostati najamnici: radnici u čistijim zanatima, trgovački pomoćnici, industriski i bankarski nameštenici, činovnici zaposleni kod velikih privatnih i državnih preduzeća, pa i pravi činovnici, samoupravni i državni. Sav taj poluintelektualni i intelektualni svet držao se dugo vremena – kroz ceo 19 vek – na strani buržoazije i kapitalista, protiv radnika. Jedni (zanatski i trgovački pomoćnici, agenti i nadzornici), očekivali su da uskoro i sami pređu u tabor poslodavaca ili bar nezavisnih zanatlija i trgovaca; drugi su radili čistije i duhovnije, „gospodske“ poslove, po uredima, i imali su iluziju gspodstva; treći su, najzad, zapovedali radnicima kao inženjeri, poslovode, šefovi radionica, direktori fabrika, rudnika, saobraćajnih i trgovačkih sekcija, te im je bilo zazor da sebe ubrajaju u radničku klasu. U velikoj meri, to je još i danas slučaj. Naročito je tako bilo do rata. Od 1914, cena

fizičkog rada je neobično porasla, usled oskudice u radnicima: „predrasuda belih ruku“ pokazala se šupljom i besmislenom. Usled nagomilanosti školovanih i polu-školovanih ljudi, počelo se govoriti o „intelektualnom proletarijatu“ i o njegovoj pozlaćenoj i svilenoj bedi. Sve je to doprinelo da su se, još više nego pre rata, ove kategorije počele smatrati delovima radničke klase, koji imaju istovetne interese sa telesnim radnicima, ne samo sa kvalifikovanim već i sa nekvalifikovanim.

Ako je bilo potrebno toliko vremena i napora da se socijalno *podignu* oni koji su se nalazili ispod nivoa radničke klase, isto je bilo teško da se na taj nivo *spuste* oni koji su bili iznad njega. Ima nekoliko uzroka koji čine da se izvesni ljudi ne smatraju radnicima, i ako prodaju svoju radnu snagu i od toga žive: 1) *čist rad* se više ceni nego kaljav i prljav; 2) isključiv ili pretežan *rad duhom* ima preimućstvo nad telesnim radom kojim se bave radnici; 3) rad u *kancelariji*, za stolom ili iza šeltera, smatra se kao otmeniji od onoga u radionici, među mašinama, u lupi i prašini; 4) ko *nadgleda* druge, ili *zapoveda* drugima, oseća se višim od onih koji su mu podređeni. Svi ovi elementi čine da viša kategorija dobija razne posebne *titule*, i njenim članovima se daje naziv „gospode“, dok se oni niži zovu prosto majstorima, radnicima, slugama. Tako se, u socijalnom pogledu, današnje društvo najprostije deli na tri velike kategorije: „gospoda“, „radnici“ i „seljaci“. Već na prvi pogled, po odelu, po spoljašnjem izgledu i po držanju, lako je svakog čoveka oceniti u koju od te tri kategorije spada.

Najpre su pristali da uđu u radničku klasu i da se smatraju proleterima ljudi zaposleni u finijim, *čistijim i duhovnijim zanatima*: krojači, časovničari, stampari, i t. d. Oni su se prvi počeli organizovati i boriti za svoja prava, ali je u njihovim udruženjima još dugo preovlađivao cehovski (esnafski) duh isključivosti prema drugim pozivima, surevnjivost i međusobno nepoverenje. Na prostije, nečistije i grublje zanate gledali su sa visine, i išli su za svoj račun. Tako se savez štamparskih radnika još i danas u našim zemljama u glavnom drži po strani od drugih sindikata. Još teže je išlo sa *trgovačkim pomoćnicima*, koji sebe drže za elitu, skoro pa gospodu: u tome ih podržava vera da mogu sa malo kapitala i sa robom uzetom na kredit otvoriti svoju vlastitu radnju, o čemu industrijski pa ni mnogi zanatski radnici ne mogu sanjati. Uslovi od kojima oni rade često su teži od onih u radionicama: ostaju u radnji duže, pa i praznikom i nedeljom, stalno su na nogama, obično u rđavo zagrejanim lokalima i na promaji. Pa ipak je dugo trebalo dok su pristali da sarađuju sa običnim telesnim radnicima.

Industrijski, poljoprivredni, trgovački i bankarski *nameštenici* čine sredinu između pomoćnika i pravih činovnika. Oni se već sasvim broje u gospodu, i teško im je da se približe radnicima. Njihov rad je odista skoro isključivo duhovne prirode, obavlja se individualno, u čistim i udobnim uredima, a razdaljina između njih i poslodavaca je manja nego kod telesnih radnika. Sve veći razvoj administracije u svima privrednim granama učinio je da nameštenici mogu lako prelaziti iz struke u struku. Najzad, usled veće njihove obrazovanosti, oni se lakše odupiru samovolji poslodavaca. Sve ovo je doprinelo da oni ne osećaju zajednicu interesa sa telesnim radnicima, i da u slučaju štrajkova redovno staju na stranu poslodavaca. Njihov broj je međutim tako narastao, da su počeli konkurisati jedni drugima, i osetili su najzad potrebu da se organizuju i da vode borbu u savezu sa radnicima.

Sličan je položaj samoupravnih i državnih *činovnika*, koji za poslodavca imaju ne pojedinog kapitalista ili neku kompaniju i akcionarsko društvo, već jednu javnu vlast. Oni su pretstavnici i organi vlasti, i prema svima ostalim građanima imaju jedan viši položaj.

Dok je taj položaj bio i subjektivno i objektivno zadovoljavajući, njihov odnos prema telesnim radnicima bio je sasvim jasan i prost: oni su gospoda, vlast, o njima se stara država kao i oni o njoj. Ali kad se njihovo stanje počelo pogoršavati, – usled velikoga broja koji se imao smestiti, i usled jačanja privredne buržoazije, – ili bar kada se ono nije popravljalo onako kako su rasle njihove potrebe, postavilo se pitanje: mogu li se oni boriti za popravku svoga položaja i u kojim oblicima je ta borba dopuštena. Saradnju sa radnicima otežavali su, pored njihovog staleškog osećanja, još i javno-pravni propisi koji su im zabranjivali da se udružuju ili bar da pregovaraju sa državom kao jednak s jednakim. Najzad je i ta prepona savladana, i danas je u mnogim kulturnim zemljama dopušteno činovnicima da se udružuju u sindikate i saveze, pa čak i da zajednički obustavljaju rad. Naročito velike diskusije su vođene oko toga da li se pravo štrajka može dozvoliti železničarima, poštarima, policajcima i drugim službenicima od kojih zavisi saobraćaj i javni poredak.

Na vrhu radničke hierarhije – jer, eto, postoji i takva hierarhija! – nalaze se razni *tehničari* i *stručnjaci*. Oni potsećaju na kapitaliste i preduzimače, – u toliko što rade samo svojim mozgom, organizuju rad drugih i rukovode čitavim preduzećem. Ali oni se približavaju i radnicima, jer obično nemaju svoga kapitala, i rade za platu, kao pravi najamnici. U pravnom kao u ekonomskom pogledu, njihov položaj je međutim povoljniji od radničkog: rade pod ugovorom koji se otkazuje na duži rok; imaju veće prihode; zainteresovani su za uspeh preduzeća ne samo raznim tantijemama i davidendama, već i svojim imenom, glasom koji uživaju. Njih je teže uvući u kakav pokret protiv kapitalista, i oni su njihovi glavni pomagači u borbi sa radnicima. U poslednje vreme se ipak sve više javljaju udruženja tehničkih stručnjaka, pronalazača, i t. d. Nije redak slučaj da oni saraduju sa radničkim organizacijama, dok Međunarodni Institut za intelektualnu saradnju ide rame uz rame sa Međunarodnom Organizacijom Rada.

Proširena na najviše slojeve najamnog radnog sveta, upotpunjena odbirom poluduhovnih i duhovnih proizvođača, administratora i organizatora, – radnička klasa danas obuhvata sve stepene društvenoga amfiteatra. Od pojedinaca i od malih grupa, svest o svom položaju i napor za boljitkom prešli su na čitavu klasu. Ona je sastavljena od raznovrsnih elemenata, ali sve više oseća svoje ekonomsko, socijalno i moralno jedinstvo.

*4. Idejno proširenje.* Kad je obuhvatilo tolike mase radnoga sveta, – svih vera, narodnosti i jezika, svih struka i kategorija, – radničko pitanje je moralo evoluirati u još jednom smislu. U početku 19 veka, ono se postavilo kao pitanje hleba i gole fizičke odbrane. Radnički zahtevi su u glavnom bili ovi: veća nadnica, kraće radno vreme, zdravija radionica. Dok kapitalisti teže da svoj profit uvećaju smanjujući troškove, radnici žele da u prodajnoj ceni robe koju proizvode dobiju što veći udeo. U početku ih se čak nije ticalo hoće li kapacitet smanjiti svoj profit, ili će za toliko povećati cenu robe. Tek docnije su primetili da se njihov stvarni položaj ne popravljja znatno, čak i kad nadnice neprestano rastu. Šta je bilo? Kapitalist je izdatke na veće radničke plate prebacio na potrošače, pa dobrim delom i na radnike, u svakom slučaju na sve one koji radnike snadbeavaju raznim potrebama. Ovi su pak odmah poskupljivali namirnice: nominalna najamnica je rasla, dok je realna stajala u mestu ili je čak nazadovala. Već ta pojava morala je upozoriti radnike da prosto povećavanje plata ne vodi cilju. Ako ne pojedinim radnicima, ono njihovim vođama sinulo je u očima, da se radničko pitanje mora shvatiti



mnogo šire. Reč je o *sudbini čitave jedne klase* koja hoće da na celoj širini društvenog života popravi svoj položaj, i to ne samo formalno nego i stvarno. Borba dakle nije smela biti pojedinačna i ograničena na manje ili veće grupe radnika: ona se morala pretvoriti u opštu. Kapitalisti pritiskuju i isisavaju radnike i kao proizvođače i kao potrošače; ovi su morali da se *brane* i u jednom i u drugom svojstvu. Tome služe radnički sindikati i njihove zadruge.

Ubrzo se pokazalo da ovaj odbranben stav radnika nije dovoljan. Kao što često biva u ratu, najbolji način odbrane može biti u tome da se pređe u *napad*. To naročito važi za dinamične mase, žustre i nestrpljive. A proleterske mase su od uvek bile takve, čak u najstarijim vremenima. Koliko to još više važi za moderne radničke mase! Njihov položaj je tako težak da boljitak ne mogu da čekaju hladnokrvno; život im je pun nerveze a rad sav u drhtavici, te ih nije teško pokrenuti; nemaju Bog zna šta da izgube, i to ih čini još odlučnijim. Otuda je među njima imala neobičnog uspeha agitacija koja je predlagala da se ide napred, i da se traži sve. Radničko pitanje, najpre ograničeno na elementarnu zaštitu industriskih radnika, pretvorilo se u opšte *socijalno pitanje*. Svoju bedu oni su uspeli da prikažu kao opštu. Proleter i su većina, rekoše njihovi agitatori; a ko još nije proleter, biće sutra; ko više nije, može postati svakog časa. U kapitalističkom društvenom uređenju, niko nije siguran za sutrašnjicu: hodie mihi, cras tibi (danas pogađa mene, sutra će tebe). Ali radnici, najviše pogođeni tom nesigurnošću, najjače podižu glas: više ne mole, već prete; iz defanzive, oni prelaze u ofanzivu.

I ne radi se više samo o fizičkom i materijalnom položaju radnika. Sa vremenom, njihovo pitanje je dobilo duhovniji vid. Zar nisu lišeni briga ovoga sveta baš oni koji ih najviše stvaraju? Zar čitava civilizacija i kultura ne počivaju na plećima onih koji rade, dok njihove plodove oni najmanje uživaju? – To je *ekonomski neracionalno*, jer bi ljudi možda sa više volje i ljubavi radili kad bi dobili punu nagradu za svoj trud. To je, još, *socijalno nepravično*, i ta nepravda među ljudima koji su po prirodi jednaki stvara zlu krv i porađa jedan stalan nemir u društvu. Ali to je i *nemoralno*. Zar apostol Pavle nije rekao: „Ko ne radi ne treba da jede“!? Kolika je tek sablazan kad najviše uživaju oni koji su najmanje zaslužili! Kritika se tako proširuje. Radnici ne brane više svoju kažu: oni govore u ime ekonomije, u ime društva, u ime morala. Ne traže više da dobiju veće nadnice i kraće radno vreme; ne parniče se sa poslodavcem tvrdicom: oni žele da se čitavo *društvo preuredi* na razumnijoj, pravičnijoj i moralnijoj osnovi. Malo im je da ispravljaju: oni hoće da menjaju. Ne bore se samo za sadašnjost: oni misle i na budućnost.

Jesu li to sanjalice, utopisti i proroci? Je li radnički pokret u stvari jedna filozofija i jedna vera, a socijalizam samo san? Ne, pošto se radnici slabo brinu za onaj svet, i traže bolji život već na zemlji. Ali možda se njihova reforma prostire na jednu daleku budućnost? Tako je izgledalo u početku. Docnije, borba je postala sasvim akutna. Čak je dobila posve određene, *političke oblike*. „Najpre smo molili i preklinjali, kažu radnici; zatim smo se cenjkali i pregovarali sa poslodavcima, sa vlastima. I jedno i drugo se pokazalo kao nedovoljno: suviše malo su nam dali, ili su nam jednom rukom pružili a drugom oduzimali. Vidimo šta treba: da sami sebi odsečemo komad“. To je značilo da će radnici tražiti *političku vlast*, celu ili bar jedan deo njen.

Tako je radnički pokret, pored ekonomskog, socijalnog i filozofsko-moralnog, dobio svoj politički vid. Stvorile su se u svima zemljama *radničke stranke*. Jedne se zovu socijalističke, druge komunističke, treće hrišćansko-socijalne i demokratske. U koliko

zavise od radnika kao birača, sve se trude da zadovolje njihove socijalno-političke želje. U tome, jedne idu samo donekle, dok druge usvajaju celokupan program socijalne politike; treće – socijalistička i komunistička – idu još dalje od ovoga programa, i čak ga smatraju samo kao polaznu tačku za korenit društveni preobražaj u smislu socijalizma. – *Socijalizam* je jedna potpuna doktrina koja se zasniva na isto tako potpunoj kritici postojećeg poretka. U tome, kao i u mnogim drugim stvarima, socijalisti su samo naslednici buržoaskih ideologa 18 veka. Ovi su prvi dali jednu opštu kritiku društvenog uređenja sa gledišta ekonomije, politike, filozofije, religije i morala. Tako počinje era koju Ogist Kont zove *pozitivnom*. Mesto dogmatizma, oni su stavili racionalizam i kriticizam. Socijalisti su usvojili njihove metode ispitivanja, i još su ih usavršavali. Tako je, naročito od Marksa dalje, izrađen čitav jedan pogled na svet (mirogled, Weltanschauung), kakav možda u prošlosti nalazimo jedino kod Aristotela, i to ograničen na antičko društvo. Socijalisti idu dalje od pozitivista 18 veka. Njihov ideal nije izveden na osnovu čistoga razuma, već kao nužna posledica istoriskog razvoja; oni ne konstruišu jedno idealno društvo prema nekom snu, već u njemu vide završetak jednog procesa koji se već obavlja. Oni dakle ne gledaju racionalno, već istoriski; nisu utopisti, već realisti.

5. *Ka rešenju radničkog pitanja.* Socijalizam više nije jedna plemenita želja ili težnja odabranih duhova: to je kraj puta po kome već ide današnje društvo. Glavna snaga socijalizma je s jedne strane u tome što se odista golim okom vidi kako se *ustanove menjaju u smislu sve veće društvenosti*, a s druge strane u tome što ga nosi *cela jedna klasa, radnička klasa*, koja je njegovo ostvarenje uzela kao svoj krajnji ideal.

Proizvodnja je postala u tolikoj meri zajednička da se odista više ne zna šta je čiji udeo i kolika je čija zasluga. Među ljudima, narodima i državama ekonomska zavisnost je tako velika, da se *internacionalna rešenja* sve više nameću u svima pitanjima. *Svojina* gubi jedan po jedan od svojih atributa, i nije teško predvideti vreme kad će se ograničiti samo na vrlo mali broj predmeta. U *potrošnji* ljudi su toliko povezani, da uskoro neće moći da postoje privatni monopoli. Vodovod, osvetljenje, saobraćaj, pošta, radio, novine, – zar sve to nisu oblici kolektivne potrošnje, kao što su plodovi kolektivne proizvodnje i grupne svojine? Zar nebrojeni međunarodni kongresi i svetske ustanove ne pokazuju u kome smislu će se u budućnosti razvijati odnosi među ljudima? Zar, najzad, *kult rada* – glavno obeležje socijalizma – nije na putu da postane religija modernoga čovečanstva?

Ali sve to ne bi značilo mnogo, kad socijalizam ne bi imao i drugi elemenat svoje snage. Već ranije je bilo mnogo društvenih ideala i programa, ali oni su se radali u glavi jednoga filozofa ili pesnika, i za njih su se zagrevali rastureni pojedinci ili male grupe fanatika. Socijalizam je nešto drugo. To je *ovaploćenje želja i težnji čitave jedne klase, radničke klase*; ona je njegov nosilac, oduševljava se njime kao svojim idealom i bori se za njegovo ostvarenje. U istoriji čovečanstva, do sada to nije bio slučaj ni sa jednim drugim idealom, čak ni sa hrišćanstvom: ono je vrlo brzo izašlo iz ruku siromašnih ribara i pastira, i postalo je opštom verom svih staleža i klasa; s druge strane, ono još nije uspelo da zahvati sve narode i sve rase. Prva ideologija, koja je tumačila raspoloženje i branila interese jedne klase bio je liberalizam: njega je na svojim plećima iznela buržoazija. On je danas vrlo snažan, pored sve svoje degeneracije, i on zahvata sve zemlje i sve kontinente. Drugi takav ideal, upravo naslednik buržoaskog liberalizma, jeste socijalizam. On tumači potrebe radničke klase, i ova ga nosi kao svoj ideal, koji je za nju u isto vreme pogled na svet, filozofija, moral i vera. Njegovo preimućstvo nad

liberalizmom je u tome što je širi i obuhvata veće mase sveta. Ali prema liberalizmu ima jednu slabost: računa sa boljim, altruističkim delom čovekove prirode, koja dolazi do izražaja vrlo sporo.

U kratko, za socijalizam se može reći da je naslednik ne samo buržoaskog racionalizma 18 veka, već i mnogih religija, disciplina i doktrina koje su išle na to da sa čoveka speru samoživost i sebičnost. I obrnuto, za Konfučija, Budu, Hrista i Muhameda može se reći, kao i za prve buržoaske ideologe, Rusoa, Kondoresa i Robespjera, da su bili prvi socijalisti. Ali socijalizam nad svima idejama koje su mu prethodile ima, rekli smo, dva preimućstva: što u njegovom smislu korača tehnički i društveni progres, i što njega drži kao svoj ideal jedna određena i sve mnogobrojnija društvena klasa.

Rešenje koje socijalizam predlaže za društveno pitanje nije prosto i jednostavno. Nema ni 150 godina od kad je socijalizam prvi put definisan kao doktrina: Grah Babef i „zavera jednakih“ (1795–96) znače početak socijalizma. Pa ipak se, za toliko kratko vreme, izradila ne samo teorija socijalizma već i ekonomska i politička praksa socijalističkog pokreta. Iz Francuske, ideja je prešla u druge zemlje, i ubrzo je zavladała celim svetom, kao ni jedna vera ni doktrina pre toga. Svima ovim pokretima zajednički je njihov socijalistički ideal: društvo u kome neće biti eksploatacije. Zajedničke su im, isto tako, izvesne ideološke oznake, koje su, po V. Sombartu, ove: svi socijalisti teže opštem blagostanju, ispovedaju kult rada i apsolutni demokratizam, veruju u svemoć društvenog uređenja, i kritikuju obožavanje novca i privatnu svojinu. Očigledno je da bi sa ostvarenjem svih ovih težnja bilo rešeno u potpunosti radničko, pa i čitavo socijalno pitanje. Ali ako se svi socijalisti slažu u svojim kritikama i u opštim težnjama, oni se razlikuju u načinu na koji misle da se mogu ostvariti njihovi bliži i dalji ideali.

*Utopisti* veruju da je dovoljno opisati i izneti ljudima čarobnu sliku budućeg društva da bi se oni oduševili za socijalistički ideal. – *Anarhisti*, koji takođe mnogo računaju na pismenu i usmenu propagandu, drže da treba od reči preći na delo: pristalice pridobijati, ali isto tako protivnike uklanjati upotrebom nasilja, atentatima i ubistvima. Njih je naročito mnogo bilo u Rusiji (nihilisti), Francuskoj, Italiji i Španiji. Njihove teorije nikad nisu mogle zahvatiti šire mase: ostale su ograničene na retke pojedince. – Marks i Engels se smatraju kao osnivači *naučnog socijalizma*. Oni ostvarenje budućeg društva očekuju od samog razvoja ekonomskog i socijalnih odnosa, ali ne zanemaruju ni ekonomsku ni političku organizaciju radničke klase: ova ima da ubrza istorijski razvoj i da osposobi proletere za uzimanje i vršenje vlasti. – *Revolucionarni sindikalizam*, koji je najbolje formulisao Žorž Sorel, ne polaže toliku nadu u istorisku evoluciju, i odbacuje politički oblik borbe. Osnovnu ćeliju društvenog tela on vidi u sindikatu, a generalni štrajk smatra kao najbolje sredstvo za pripremanje i izvođenje revolucije. – *Boljševizam* je, najzad, izvesna mešavina anarhizma i socijalizma. Od Marksa, on uzima ideju o diktaturi proletarijata posle revolucije, a od anarhizma pozajmljuje nasilna sredstva borbe: veliku ulogu daje energičnoj manjini i ne traži ekonomski razvijenu sredinu da bi napredovao. Ali, za razliku od anarhista, boljševici nisu za ukidanje države: naprotiv, oni do krajnjih granica proširuju njenu ulogu. Za razliku od socijaldemokrata, oni su protiv slobode, bar „u prvoj fazi komunizma“: oni su za „buržoasku državu bez buržoazije“. Boljševizam, prema tome, drži više do političke vlasti nego do ekonomskog razvoja.

6. *Socijalizam u raznim zemljama.* Ove različite socijalističke doktrine nisu naišle na podjednak prijem kod radnika u raznim državama i sredinama. Prvi pokret među radnicima bio je uperen protiv samih mašina koje su im otimala hleb, protiv kapitalista i njihovih fabrika: to su bili više buntovi i prestupne radnje nego organizovana borba. U revolucijama od 1789 i 1830 u Francuskoj, 1832 u Engleskoj, 1848 i čitavoj zapadnoj Evropi sem Engleske, radnici su učestvovali zajedno sa buržoazijom, u borbi za politička prava i slobode. U Engleskoj, tu borbu su vodili radnici sami, u obliku poznatog čartističkog pokreta (1837–1848), sa čisto političkim zahtevima: opšte i tajno pravo glasa, jednaki izborni okruzi, pasivno izborna pravo bez obzira na imovinu, kratka parlamentarna zasedanja. Prve sindikalne i zadružne organizacije javljaju se, a ubrzo i prve radničke stranke. Sa vremenom se pokazalo da kod nekih naroda imaju više uspeha anarhistički, kod drugih socijal-demokratski, a kod trećih sindikalistički metodi za rešenje radničkog pitanja. Tako razlikujemo nekoliko tipova radničkog pokreta: anglo-saksonski, francuski, nemački i, u novije vreme, istočno-evropski.

U Engleskoj i Sjedinjenim Državama, najviše se razvio sindikalni radnički pokret, ali ne revolucionaran, kao u Francuskoj i Italiji, već miran i konstruktivan. Moćni Trade unions okupili su većinu kvalifikovanih radnika, i stalnom, istrajnom borbom osvojili su jednu po jednu reformu u korist radnika. Uz sindikate, došle su potrošačke zadruge, koje su povećavale realnu najamnicu. Tek mnogo kanije (1893) osnovana je „nezavisna radnička stranka“, sa neznatnim brojem članova: 1907 godine, u sindikatima je bilo 1,700.000 članova, dok su sve socijalističke grupe brojale svega 48.000 pristalica. Tek posle rata, radnička stranka je došla do veće snage, i najzad do relativne većine u Parlamentu. U Sjedinjenim Državama još i danas radnička stranka skoro ne postoji, dok su sindikati vrlo jaki. No pored sve njene mnogobrojnosti i organizovanosti, napadna snaga radničke klase nije tako velika: ona nije revolucionarna, već pokušava da u okviru današnjeg društva nađe rešenje za svoje pitanje.

*Francuski tip* je sasvim drukčiji. Radnički pokret nije sindikalan, kao u Engleskoj i Sev. Americi, već je sindikalistički, t. j. ne gleda u sindikatu samo sredstvo za popravku današnjeg položaja, već formulu budućeg društva. Revolucionarna tradicija, velika i moćna u Francuskoj čini da pokret ima življi i nervozniji karakter nego u Engleskoj i Nemačkoj, da se lakše cepa u frakcije i radije izlazi na ulicu. Velika centralizacija zemlje daje državnoj upravi pretežan značaj, i zato se sve reforme sprovode putem zakona. Slični su bili pre rata radničkih pokreta u Italiji i u Španiji. Neki pisci su to dovodili u vezu sa rasnim osobinama latinskih naroda. Mi mislimo da to pre dolazi od privredne strukture dotičnih zemalja. One su još uvek znatno agrarne i sitno-buržoaske, sa jačim finansiskim nego industriskim kapitalizmom. Belgijanski pokret se, na pr., više približuje engleskom nego francuskom tipu, usled pretežno industriskog karaktera Belgije, ma da su Belgijanci takođe dobrim delom Latini.

*Nemački tip* je obojen jako politički i parlamentarno. Središte socijal-demokratske radnje jeste *Parlament*: ne *sindikat* kao u Engleskoj i Americi, niti *ulica* kao u Francuskoj, Italiji i Španiji. Taj pravac su pokretu dali Lasal, Vilh, Lipkneht i Bibel, i on ga se još uvek drži. Čak ni poraz u ratu, ni vrlo jaka boljševička propaganda, nisu morali da ga skrenu na put nasilja. I sama revolucija u Nemačkoj bila je legalna, parlamentarna. Slično je u Austriji i Čehoslovačkoj, u Holandiji i skandinavskim državama. Kako su to većinom germanske zemlje, bilo je i ovde pokušaja da se ovakav karakter radničkog pokreta objasni rasnim odlikama. Istina je da se u zemljama sa socijalizmom nemačkog

tipa razvio uporedo sindikalni i politički radnički pokret, i jedan i drugi ozbiljni i solidni, sa bogatim kasama i odličnim zakonodavstvom. Sindikalni pokret je tu slabiji nego u anglo-saksonske zemlje, ali je zato politički jači nego tamo. Mase su pak manje žive, manje pokretne i manje borbene nego u zemljama sa socijalizmom francuskog tipa.

U istočno-evropskim zemljama, radnički pokret se javio najkasnije, usled njihove privredne zaostalosti. Pre rata je stajao pod neposrednim uticajem nemačke ideologije, nešto zbog državno-pravne veze sa Austro-Ugarskom, a i zato što su intelektualci i jači radnici izlazili iz nemačke škole. Ali taj pravac nije odgovarao stvarnim prilikama, i zato nije imao pravog uspeha. Ruska revolucija je za ove zemlje, većinom slovenske i pretežno agrarne, donela novu orijentaciju. Odmah posle rata, u njima se razbuktao živ i borben radnički pokret, sa nadom u skorbu revoluciju. Rashladio ih je poraz revolucije u Mađarskoj i reakcija koja je ubrzo nastala skoro svuda. Bilo je jasno da do opšte revolucije još neće doći i da kapitalistička klasa nije bacila svoju poslednju kartu. Na protiv, u ovim zemljama se tek formira trgovačka i industrijska buržoazija: ova će neumorno braniti svoje pozicije, zajedno sa vojskom i pokrajinom koje se rekrutuju iz njenih redova. Kako ovde nema ni velikog poseda, ni milionskih gradova, ni jakih industrijskih centara, nema ni osnovnih uzroka ni bitnih uslova za pravnu revoluciju. U normalnim prilikama, može se razviti skroman radnički i jači zemljoradnički pokret u svima ovlicima, ali sa pretežno reformističkim karakterom; u nenormalnim, može doći do pučeva i do haosa, ali ne do velike preporodilačke i nagle promene.

Dugo se verovalo da se radničko pitanje može brzo *rešiti*, reformom odozgo ili revolucijom odozdo. Posle mnogih neuspeha i razočarenja, došlo se do uverenja, – više u industrijskim zemljama gde je radničko pitanje staro i gde su već ogledani razni metodi da se ono reši; manje u ekonomski zaostalim državama, koje još zanosi fatamorgana brzih promena, – da se ono ne može rešiti, već da se mora *rešavati*. Da bi radnička klasa ušla u civilizaciju i da bi dobila svoj udeo ne samo u plodovima proizvodnje nego i u njenoj upravi, njoj je potrebna izvesna pred-sprema, koje ona u većini zemalja još nema. Mere i ustanove socijalne politike su možda najbolja sredstva za osposobljavanje radničke klase. A prvi preduslov za to jeste fizička, materijalna i moralna *zaštita radnika* od svih zloupotreba kapitalističkog sistema i slobodno *udruživanje radnika* u sindikate, zadruge i stranke.

*Literatura:* Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (1845), 4. izd., Štuttgart, 1913. – Louis Blanc, *L'organisation du travail*, Pariz, 1848. – Yves-Guyot i Sigismond Lacroix, *Historie des prolétaires*. Pariz, 1870(?) – Karl Marx, *Das Kapital*. I knj.; 6. izdanje., Hamburg, 1922 – Avgust Bebel, *Žena i socijalizam*. Beograd, 1910. – H. Herkner, *Die Arbeiterfrage*. I i II sv., 7 izdanje., Berlin i Lajpcig, 1921. – Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*. 4 sveske, na raznim mestima, narotičo knjiga II; 6 izdanje, Minhen i Lajpcig, 1924. – Od istog: *Sozialismus und soziale Bewegung*. 6. izdanje, Jena, 1908 i *Proletarijat*, Zagreb, 1920. – R. van der Borcht, *Sozialpolitik*, str. 12 i dalje; 483 i dalje. – J. Conrad, *Wirtschaftspolitik*, gl. III. – L. v. Wiese, *Sozialpolitik*, III. – „Arbeiter u. Arbeiterfragen“ i „Arbeiterfrage“, „Sozialdemokratie“, „Sozialismus und Kommunismus“ i dr. članci u *Handw. d. Staatsw.* i u *Wörterbuch der Volkswirtschaft*. – P. Pic, *Législation industrielle* (1931), razna mesta. – G. Scelle, *Le droit ouvrier* (1929). – L. Heyde, *Sozialpolitik*. 6. izdanje, 1930.

